

УДК 811.161.3

ЭЛІПТЫЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ Ў АСПЕКЦЕ СТРУКТУРНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

Н. У. Чайка

*Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка,
вул. Савецкая, 18, 220030, г. Мінск, Беларусь, natusia12@tut.by*

Артыкул прысвечаны аналізу распрацоўкі праблемы эліпсісу ў рамках структурнай школы ў сінтаксісе. Прааналізаваны тэарэтычныя асновы і метадалагічныя прынцыпы структурнага сінтаксісу – сістэмнасць, структурнасць і іманентнасць. Апісаны і сістэматызаваны структурныя метады даследавання – метады сінтаксічнага мадэлявання, дыстрыбутыўны метады, метады кампанентнага аналізу і іх выкарыстанне пры кваліфікацыі і сістэматызацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Ключавыя словы: структурны сінтаксіс; эліпсіс і сінтаксічны нуль; інварыянтныя сінтаксічныя мадэлі; незамешчаная сінтаксічная пазіцыя; метады сінтаксічнага мадэлявання.

ELLIPTICAL CONSTRUCTIONS IN THE ASPECT OF STRUCTURAL STUDIES

N. V. Chaika

*Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank,
Sovetskaya St., 18, 220030, Minsk, Belarus, natusia12@tut.by*

The article is devoted to the analysis of the development of the problem of ellipsis within the framework of the structural school in syntax. The theoretical basis and methodological principles of structural syntax such as systematicity, structure and immanence are analyzed. Structural research methods are described and systematized. They are the method of syntactic modeling, the distributive method, the method of component analysis and their use in the qualification and systematization of constructions with verb ellipsis.

Keywords: Structural syntax; ellipsis and syntactic null; invariant syntactic models; unsubstituted syntactic position; syntactic modeling method.

Пасля шматлікіх пошукаў больш глыбокай, разнастайнай і паслядоўнай сістэмы для апісання і ўпарадкавання сінтаксічных з'яў у 20–30-я гг. XX ст. узнік новы сінтаксічны напрамак – структурны сінтаксіс, асноўнымі метадалагічнымі прынцыпамі якога былі сістэмнасць, структурнасць і іманентнасць. Станаўленне гэтага напрамку дазволіла ўзняць тэарэтычную базу сінтаксісу на якасна новую ступень развіцця і адкрыць

перспективы для даследавання найбольш складаных сінтаксічных праблем.

Ужо ў 20-я гг. XX ст. пасля выхаду першых прац Ф. дэ Сасюра, у якіх даследчык размежаваў мову і маўленне, сфармуляваў прынцып іманентнасці, паводле якога аб'ект даследавання лінгвістыкі строга адмяжоўваецца ад сумежных аб'ектаў іншых навук, упершыню ўдалося пазбегнуць неапраўдана пашыранага (лагічны напрамак) і неапраўдана звужанага (псіхалагічны напрамак) разумення катэгорыі эліптычнасці ў сінтаксісе.

У гэты перыяд Л. Тэньер распрацаваў вучэнне пра семантычную структуру сказа, якая, на яго погляд, уключае вузлавы кампанент (іерархічна галоўны) і актанты з сірканстантамі [1]. Такі падыход дазволіў адрозніць катэгарыяльны (статычны) і структурны (дынамічны) сінтаксіс і адмежаваць сказы з сінтаксічным нулём і эліпсісам ад знешне падобных сінтаксічных з'яў. Наяўнасць актантаў і сірканстантаў пры адсутнасці дзеяслова сведчыла пра дзеяслоўнае кіраванне, і сказ кваліфікаваўся як эліптычны. Схематычна няпоўна-састаўныя рэалізацыі былі прадстаўлены наступным чынам: *Убегла ў пакой. Кнігі, шыйткі са стала – на падаконнік* (І. Мележ).

Праца Л. Тэньера адкрыла перспектывы для вывучэння найбольш значных сінтаксічных праблем, у тым ліку і пытання пра эліпсіс. Далейшая навуковая распрацоўка сінтаксічнага нулявання і эліпсавання вырашалася ў межах канкрэтнай канцэпцыі ў адпаведнасці з пэўнымі тэарэтычнымі і метадалагічнымі прынцыпамі. Адны даследчыкі (Л. С. Бархударав, Е. М. Галкіна-Федарук) лічылі эліпсіс і сінтаксічны нуль тоеснымі з'явамі. На іх погляд, эліпсаваны дзеяслоў валодае ўсімі прыкметамі выказніка, і, акрамя значэння асобы і ліку, на якія ўказвае форма дзейніка, ён мае значэнне сінтаксічнай тэмпаральнасці і мадальнасці. Да эліптычных вучонья адносілі сказы, у якіх па меншай меры адно слова прадстаўлена нулявым варыянтам. Як бачым, даследчыкі кваліфікуюць сінтаксічныя з'явы па аналогіі з марфалагічнымі. Аднак у марфалогіі нулявы знак выражае толькі граматычнае значэнне, эліпсіс жа падразумявае пропуск кампанента з канкрэтным лексічным нападуненнем.

Некаторыя навукоўцы кваліфікуюць эліпсіс як нулявы анафарычны знак. Так, Е. М. Галкіна-Федарук ставіць у адзін рад сказы тыпу *Мой бацька – настаўнік і Дзеці – у школу*, атаясамліваючы апушчаны член сказа як нулявую звязку і нулявы паўназначны дзеяслоў [2].

Другія даследчыкі (І. Ф. Вардуль, К. Кёрнс, Г. Ліман [3–5]) размяжоўваюць эліпсіс і сінтаксічны нуль і кваліфікуюць эліпсіс як пропуск сінтаксічнай пазіцыі з адначасовым і абавязковым узнёўленнем адпаведнага зместу. Гэтым і тлумачыцца наяўнасць у маўленні аманімічных форм эліптычных канструкцый, сэнс якіх неадназначны і кампенсуецца з дапамогай сінтаксічных сродкаў кантэксту – лексічных (лексіч-

ная валентнасць апушчанага элемента) і сінтаксічных (паралелізм структур і інш.). Напрыклад, аманімічныя формы прадстаўленых эліптычных сказаў размяжоўваюцца з дапамогай сінтаксічных сродкаў – сінтагматычна. Парадыгматычны спосаб не прыдатны для падобных аперацый.

Трэцяя група навукоўцаў (А. П. Скавароднікаў, М. Ф. Шацкая [6; 7]) кваліфікуе пропуск як з’яву сінкрэтычную, якая ўключае ў сябе элемент сінтаксічнага нулявання і эліпсавання члена сказа, што мае паўназначнае лексічнае напаўненне. З боку лексічнага значэння гэта з’яўляецца фактам мовы, абумоўлена мадэллю сказа і яго сінанімічнай парадыгмай, таму можа разглядацца як нулявы паўназначны дзеяслоў (нулявая лексема). Лічыцца, што лексічны і граматычны бакі (аспекты) незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі адначасова папаўняюцца за кошт макра- і мікракантэксту. На наш погляд, неправамерна атаясамліваць ці сінкрэтызаваць з’явы эліпсіса і сінтаксічнага нуля. Тэарэтычная сінтаксічная база дазваляе адрозніваць і размяжоўваць названыя моўныя з’явы.

У сінтаксічнай сістэме беларускай мовы назіраецца шэраг рэалізацый канструкцый з сінтаксічным нулём: сказы з пропускам дзеясловазвязкі, канструкцыі з экзистэнцыяльнай семантыкай, некаторыя вытворныя канструкцыі і іншыя, якія адносяцца да рэгулярных граматычных з’яў. Граматычная рэгулярнасць праяўляецца ў магчымасці выражэння сінтаксічнай катэгорыі тэмпаральнасці (значэння цяперашняга часу) у названых канструкцыях спосабам сінтаксічнага нулявання – сказы тыпу *Бацька – настаўнік; Мікола – у салдатах* і інш. Эліпсіс, у адрозненне ад сінтаксічнага нуля, – з’ява сінтагматычная, што падразумявае пропуск кампанента, для ўзнаўлення якога патрабуюцца выключна сінтагматычныя фактары: кантэкст, лексічныя і сінтаксічныя (лінейныя) сродкі.

Размежаванне знешне падобных з’яў – эліпсіса і сінтаксічнага нуля – дало магчымасць узняцца на больш высокую ступень аналізу названых канструкцый. Перад даследчыкамі паўстала задача знайсці зыходную мадэль кожнай канкрэтнай мадыфікацыі сінтаксічнай канструкцыі. Гэту задачу можна было вырашыць толькі зыходзячы з тэорыі інварыянтных сінтаксічных мадэлей і іх рэалізацый (мадыфікацый).

Пры аналізе структуры эліптычных канструкцый і вызначэнні інварыянтных сінтаксічных мадэлей вучоныя апіраліся на асноўныя тэарэтычныя палажэнні структурнага сінтаксісу, дзе мова разглядалася як упарадкаваная сістэма, адзінкі якой узаемадзеінічаюць. І. Ф. Вардуль адзначаў, што нулявыя і эліпсаваныя кампаненты функцыянуюць у мове як пазітыўныя сінтаксемы [3]. Сінтаксемы прысутнічаюць у структуры сказа пры ўмове, што яны на ўзроўні сказа перадаюць пэўны змест, аднак у мове няма пазітыўнай сінтаксемы, здольнай перадаваць гэты змест. Вучоныя ўказвалі на цеснае ўзаемадзеянне моўных узроўняў пры эліпсаванні дзеяслоўнага выказніка і рэалізацыі неабходнай семантыкі.

Эліпсіс кваліфікаваўся і як нарматыўная з’ява, асабліва гэта датычыць моў іншай тыпалогіі – германскіх, у якіх да эліптычных адносілі канструкцыі з пропускам не толькі дзеяслоўнага выказніка, але і кампанентаў актантага тыпу.

Структура эліптычных канструкцый даследавалася і ў аспекце *паўната / непаўната* сінтаксічнай адзінкі. Адносна названага аспекту выказваліся самыя розныя, часам палярныя думкі. Большасць даследчыкаў лічылі эліптычныя сказы структурна няпоўнымі. Падставай для такога меркавання паслужыла распрацаваная пра інварыянтныя сінтаксічныя мадэлі. Эліпсіс не мяняе ні змест, ні структуру сказа. Ён адлюстроўваецца толькі ў плане выражэння. Таму можна зрабіць выснову, што эліптычны варыянт узыходзіць да поўнага інварыянта. Структурна-граматычныя разнавіднасці эліптычных сказаў унутры агульных відаў няпоўных сказаў вылучаюцца з улікам фактараў, якія абумоўліваюць магчымасць адсутнасці ў сказе таго ці іншага члена, што прадвызначаецца інварыянтнай мадэллю сказа.

Распрацоўка тэорыі інварыянтных сінтаксічных мадэлей дала штуршок у развіцці сінтаксічнай навукі. Перад вучонымі паўсталая новая задача – даследаваць шматлікія мадыфікацыі сінтаксічных канструкцый у тэксце і прадставіць іх у выглядзе канечнага мноства аднаўзроўневых адзінак сінтаксічнай сістэмы – *мадэлей*. Так, А. М. Мухін адносіў эліптычныя мадыфікацыі да мадэлей з асацыятыўна-прэдыкатываючай сувяззю, ці двух’ядзерных сказаў. Аднаядзерныя і двух’ядзерныя мадэлі ён падзяляў на развітыя і неразвітыя. Прычым ужывацца ў маўленні як эліптычныя рэалізацыі могуць толькі развітыя мадэлі двух’ядзерных сказаў. Актанты і сірканстанты ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова выступаюць у якасці семантычных кваліфікатараў, толькі яны могуць сфарміраваць семантыку сказа пры пропуску дзеяслова. Сказ тыпу *Дзяўчына сцэжкай – дахаты* А. М. Мухін адносіў да эліптычнай рэалізацыі двух’ядзернай развітай мадэлі на той падставе, што асэнсаванне структуры сказа з боку яго ўнутраных сінтаксічных сувязей з дапамогай юнкцыйных мадэлей прымушае прызнаць сказ няпоўным, нават калі ў ім апушчаны няядзерны кампанент. Такім чынам, як для поўных, так і для эліптычных сказаў пры пабудове мадэлі галоўную ролю, на думку даследчыка, адыгрывае ўлік сінтаксічных сувязей і адносін, паколькі без устанаўлення іх структурна-сэнсавая кваліфікацыя кампанентаў сказаў і пабудова мадэлей з’яўляюцца немагчымымі. Акрамя гэтага, А. М. Мухін размяжоўваў сказы з эліпсісам і сінтаксічным нулём і адносіў іх да розных сінтаксічных мадэлей [8]. Быццёвы дзеяслоў, на думку даследчыка, мае як граматычныя, так і зместавыя прыкметы і рэалізуецца ў пэўных формах прошлага часу: *За лесам было возера, за ракой – дуг*.

У аснову пабудовы сінтаксічных мадэлей у працах Т. Д. Шабанавай пакладзены ўніверсальна-канстантныя моўныя значэнні, і сінтаксічная

мадэль сказа прадстаўлена праз катэгорыі семантыкі [9]. Эліптычныя канструкцыі і сказы з сінтаксічным нулём кваліфікуюцца даследчыцай як рэалізацыя мадэлі *прэдыкат – актант – сірканстант*, якая змяшчае кампаненты дэнататыўнай сітуацыі. У такім выпадку эліптычная мадыфікацыя і зыходная мадэль адрозніваюцца нерэалізаванай сінтаксічнай пазіцыяй выказніка.

Распрацоўка тэорыі інварыянтных сінтаксічных мадэлей паўплывала і на канцэпцыю Г. М. Лімана, у якой даследчык разглядае эліпсіс, празмернасць і рэдукцыю як з’явы аднаго парадку, прычым цесна ўзаемазвязаныя. Эліпсіс кваліфікуецца як пропуск тых ці іншых элементаў выказвання, якія ўзнаўляюцца на аснове празмернасці. На гэтай падставе да эліптычных вучоны адносіць сказы з апушчаным суб’ектам (у беларускай мове ім адпавядаюць няпэўна-асабовыя сказы), кіруючыся меркаваннем, што пытанне пра кваліфікацыю канкрэтнага выказвання ў якасці рэалізацыі няпэўна-асабовага сказа вырашаецца ў межах пытання пра паўнату – эліптычнасць канструкцыі. Адсутнасць дзейніка ў сказе тыпу *По радио рассказали о случившемся* або *У полі выбіралі бульбу* даследчык кваліфікуе як нейтралізацыю збытоўнасці, а самі канструкцыі адносіць да эліптычных. Аднак прычына «эліпсіса суб’екта» бачыцца не ў камунікатыўных або стылістычных функцыях сінтаксічных адзінак, а ў «празмернасці» названага кампанента. Аналагічнае даследаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова праводзілася Л. Фрэйзерам.

Л. Фрэйзер указваў, што ў аналізуемых канструкцыях «суб’ект выконвае ролю карэлята» [10, с. 4], але і «важную ролю ў працэсе ўспрымання эліптычных канструкцый адыгрывае інтанацыя» [10, с. 5]. Даследчык вылучыў у структуры сказа галоўныя і залежныя кампаненты, фармальныя сувязі паміж якімі павінны адбывацца ў двух напрамках: ад галоўнага элемента да залежнага і ад залежнага да галоўнага. Семантычны суб’ект у англійскай мове адносіцца да залежных кампанентаў і таму можа выступаць у якасці карэлята. Беларуская мова мае іншую тыпалогію, і семантычны суб’ект рэдка выступае ў якасці карэлята ў эліптычных канструкцыях. Падобная з’ява назіраецца ў тых адзінкавых выпадках, калі эліптычны сказ з’яўляецца аднаасастаўным паводле будовы, а семантычны суб’ект мае неізаморфны характар і выконвае сінтаксічную функцыю дапаўнення. У падобных выпадках граматычная форма дапаўнення абмяжоўвае кола дзеясловаў, што могуць замяшчаць сінтаксічную пазіцыю выказніка: *Я вельмі люблю творы Івана Мележа. Таму раман «Людзі на балоце» мною – за два дні*. Аднак і пры гэтым цяжка вызначыць, ці толькі семантычны суб’ект выконвае ролю карэлята. Думаецца, што ролю структурна-сэнсавага паказчыка ў названым сказе выконвае дапаўненне з суб’ектным значэннем у сукупнасці з акалічнасцю часу.

Аналіз прац прыхільнікаў структурнага сінтаксісу дае падставы

сцвярджаць, што гэтыя даследаванні мелі вялікае значэнне ў распрацоўцы з’явы эліпсіса. Тэарэтычная распрацоўка пытанняў сінтагматыкі і парадыгматыкі сказа дала магчымасць размежаваць сінтаксічны нуль як парадыгматычную з’яву і эліпсіс як сінтагматычную з’яву. Структурныя метады даследавання (метады сінтаксічнага мадэлявання, дыстрыбутыўны метады, метады кампанентнага аналізу, канструктыўныя метады) дазволілі дыферэнцыраваць падыход да кваліфікацыі знешне падобных сінтаксічных з’яў – эліпсіса і сінтаксічнага нуля. У выніку значная колькасць маўленчых рэалізацый (у тым ліку і нязначная частка канструкцый з незамешчанай сінтаксічнай пазіцыяй) атрымалі сістэматызацыю праз структурныя схемы і былі зведзены да невялікай колькасці зыходных мадэлей. Даследаванні з’явы эліпсіса ў параўнальным аспекце дазволілі вызначыць асаблівасці структурнай арганізацыі названых канструкцый у мовах з рознай тыпалогіяй.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса; пер. с фр. И. М. Богуславского [и др.]; общ. ред. В. Г. Гака. М. : Прогресс, 1988.
2. *Галкина-Федорук Е. М.* Суждение и предложение. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1956.
3. *Вардоль И. Ф.* К вопросу о явлении эллипсиса // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения : докл. на конф. по теорет. проблемам синтаксиса / Акад. наук СССР, Ин-т языкознания; отв. ред. Н. Д. Арутюнова. М., 1969. С. 59–70.
4. *Kearns K.* Epistemic verbs and zero complementizer // *English Language and Linguistics*. 2007. Vol. 11, № 3. P. 475–505.
5. *Lehman H. M.* Zero subject relative constructions in American and British English // *New frontiers of corpus research* / ed. P. Peters. Amsterdam, 2002. P. 163–177.
6. *Сковородников А. П.* Эллипсис как стилистическое явление русского литературного языка : пособие для спецкурса. Красноярск : Красноярск. гос. пед. ин-т, 1978.
7. *Шацкая М. Ф.* Нулевые компоненты в составе диктемы: на материале языковой игры // *Язык и межкультурная коммуникация : материалы 2 Междунар. науч. конф.*, Астрахань, 28 марта 2008 г. / Астрахан. ун-т; редкол.: Г. В. Рябичкина (гл. ред.) [и др.]. Астрахань, 2008. С. 64–66.
8. *Мухин А. М.* Структура предложений и их модели. Л. : Наука, Ленингр. отделение, 1968.
9. *Шабанова Т. Д.* Предложение и его лимитативные модели: учеб. пособие к спецкурсу. М. : Моск. гос. пед. ин-т, 1985.
10. *Frazier L., Clifton C., Carlson K.* Focus and VP ellipsis // *Language and Speech*. 2007. Vol. 50, № 1. P. 1–21.